

РОЗДІЛ 10

РОЛЬ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ (СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ПЕРШОГО КУРСУ ЗВО)

У розділі представлено аналіз особистісно орієнтованого виховання старших підлітків як інноваційної стратегії розвитку сучасного освітньо-виховного процесу. Автором розкрито змістову характеристику соціальної поведінки та виокремлено основні особистісно орієнтовані тенденції її формування.

10.1. Основи особистісно орієнтованого виховання старших підлітків

Трансформаційні процеси та суттєві соціокультурні зміни, які мають місце в сучасному українському суспільстві, підвищують актуальність проблеми формування соціальної поведінки особистості, зумовлюють значну увагу до даного питання з боку педагогічної громадськості, наукової спільноти.

Сучасне українське суспільство потребує фізично та психічно здорової людини; креативної, активної, моральної, вольової особистості, яка вміє керувати власною життєдіяльністю, здатна до саморозвитку, самовизначення і самовдосконалення, а також бути відповідальною за своє життя і розуміти свою роль у процесах становлення суспільства, його духовного та економічного розвитку.

Нині одним із пріоритетних завдань (інноваційної стратегії розвитку сучасного освітньо-виховного процесу) сучасної системи освіти і виховання України є реалізація нової парадигми виховання, в центрі якої знаходиться особистість дитини у всіх її взаємозв'язках і опосередкуваннях [16, с. 299].

Виховання це багатофакторний процес, який залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників слід віднести соціально-історичні особливості, культурні традиції країни, прийняту в ній систему освіти. До суб'єктивних – особистісні якості педагогів, рівень їхньої педагогічної майстерності, психологічні особливості та ціннісні орієнтації учасників виховного процесу. Виступаючи двостороннім процесом («вихователь» – «суб'єкт виховання»), виховання передбачає зміщення акцентів ініціативи від вихователя через партнерство до самовиховання, коли дієвості набуває ініціатива вихованця, що відбувається завдяки акту самовиховання.

Сучасна педагогічна наука стверджує, що кожна дитина унікальна, неповторна і цілісна особистість, яку створюють і яка себе створює. Вона має свої природні задатки, прагне реалізувати свій потенціал, усвідомлено та відповідально обираючи орієнтири свого шляху. І. Бех, звертає нашу увагу на те, що «...виховні методи, які ігнорують почуття, право на свободу і самостійність дитини, індивідуальність підростаючої особистості, ніколи не приводять до бажаного результату. Тому необхідний пошук нових методів, які сповна б реалізували ідею свободи, співпраці, співтворчості в педагогічному процесі. У цьому плані особистісно зорієнтовані технології відкривають широкі можливості розвитку глибинних духовних потенцій дітей, виховання у них гуманізму як стійкого ставлення до навколишнього світу» [5, с. 177].

С. Моїсєєвим установлено, що в різноманітних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців особистісно орієнтований підхід має неоднозначне тлумачення: послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості (С. Гончаренко, І. Кон); утвердження людини як найвищої цінності, навколо якої ґрунтуються всі інші суспільні пріоритети (І. Бех, С. Подмазін); сукупність концептуальних уявлень, принципів та засобів, які сприяють більш глибокому і повноцінному баченню, розумінню особистості дитини (В. Рибалка); забезпечення і підтримання процесів самопізнання, самобудівництва і самореалізації особистості дитини, розвитку її незрівнянної індивідуальності (Е. Степанов, Л. Лузіна) [13, с. 10-11].

З вище сказаного можна зробити висновок, що в центрі особистісно орієнтованої виховної парадигми знаходиться особистість підлітка з її потребами, мотивами діяльності, спрямованістю. З погляду на це особистісно орієнтоване виховання розглядається деякими вченими як «процес утвердження особистості як найвищої форми та цінності буття, навколо якої групуються суспільні пріоритети» [17, с. 171].

Зокрема, А. Бойко, зазначає, що особистісно орієнтоване виховання – це організований під керівництвом учителя процес культурної ідентифікації, соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості дитини, в ході якого відбувається її входження в культуру, життя соціуму, розвиток усіх творчих здібностей і обдарувань [16, с. 303]. А метою особистісно орієнтованого виховання, за твердженням О. Дубогай, є «не сформувати, а знайти, підтримати, розвинути індивідуальність, виховати механізми самореалізації, самозахисту, самовиховання, необхідні для становлення особистості та її взаємодії з іншими особистостями, з природою, культурою, цивілізацією» [10].

Зокрема Є. Шиянова, основним результатом особистісно орієнтованої освіти вважає перехід людини на новий рівень володіння культурою, зміну відношення до світу, до інших людей, до себе, підвищення відповідальності за свої дії та їх наслідки. Основою культури життєвого самовизначення є сприйняття суб'єктом ідеалів, цілей, планів («хочу»), особистих і фізичних якостей, можливостей, схильностей, обдарувань («можу») і вимог, які пред'явлено до нього нормами, що прийняті в групі, колективі, суспільстві («вимагають»), а також готовність вести відносно автономну життєдіяльність в системі суспільних відносин. Процес співвідношення особистістю «хочу», «можу», «вимагаю» виступає регулятором вчинків і поведінки, визначає зміст, інтенсивність, цілеспрямованість її діяльності [11, 21].

Утім, не зважаючи на різноманітність поглядів науковців на зазначену проблему, особистісно орієнтоване виховання перш за все характеризується зверненням на особистість, її духовний світ. Одним із найскладніших завдань особистісно орієнтованого виховання є створення умов для розвитку особистості та творчого прояву її індивідуальності.

У цьому плані І. Бех, зауважує, що особистісно орієнтоване виховання забезпечує право на свободу вибору ціннісної позиції, на цінність людського духу і цінність життя взагалі, на можливість його дійового здійснення за наявності в неї установки на подолання дисгармонії в досвіді, поведінці, спілкуванні, діяльності [5, с. 29]. Звідси, принципи гуманізму, набувають особливого значення:

– *пізнання і засвоєння учнем істини «людяності»*: встановлення таких взаємовідносин учителя з учнем, в основі яких лежать ціннісні установки вчителя;

– *пізнання дитиною себе як особистості*: передбачає таку організацію навчально-виховного процесу, коли поведінка і діяльність учня відповідають потребам і мотивам його особистості;

– *єдність інтересів учня із загальнолюдськими інтересами*: формуючи власний світогляд, учень засвоює загальнолюдські прагнення, інтереси і переконання через призму особистості вчителя, через світ його цінностей;

– *недопустимість використання у педагогічному процесі засобів, які здатні спровокувати дитину на антисоціальні вияви*: зловживання силою авторитету, зневажання інтересів учня, несправедливість та використання вчителем застарілих неефективних методів і прийомів виховної діяльності;

– *надання дитині необхідного суспільного простору для найкращого прояву своєї індивідуальності*: створення сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань учня;

– *олюднення обставин*: оптимістичне ставлення до учня, збереження його честі і гідності;

– *визначення якостей особистості учня, яка формується, її освіченості й розвитку в залежності від якості самого педагогічного процесу*: гуманізація виховного процесу, діалогічна взаємодія сприяють різнобічному розвитку особистості учня [3, с. 191-192].

Концепція гуманізації і демократизації стала основним підґрунтям особистісно орієнтованої освіти, завданнями якої є оптимізація взаємодії особистості і соціуму та забезпечення їх ефективного розвитку. При цьому особистісно орієнтована освіта розглядається нами як система педагогічної діяльності, яка створює спеціально організоване середовище для розвитку здібностей підлітків, апелюючи до їх активності, суб'єктного досвіду, самоцінності, заохочуючи при цьому самостійність та прагнення до самореалізації.

Тому, у соціальному становленні старших підлітків слід використовувати особистісно орієнтований підхід, реалізуючи при цьому гуманістичну спрямованість педагогічної діяльності педагога: визнання цінності та неповторності особистості дитини, її право на розвиток і прояв своїх талантів і здібностей.

При переході від підліткового до раннього юнацького віку, як відзначає Л. Татомир, відбуваються якісні зрушення – в мотивації відповідальної поведінки, у змісті та обсязі предмета відповідальності, зміні її інстанції, що зумовлено об'єктивними та суб'єктивними умовами соціально-психологічного розвитку особистості на даному етапі [20, с. 5].

На нашу думку ці зрушення можна розглядати і як властиві підлітку на межі переходу до юності як більш зрілого, посткризового періоду, враховуючи розмитість вікових меж між старшим підлітковим та раннім юнацьким віком (а часто й ототожнення цих періодів).

Зазначимо, що розбіжності вікових періодизацій є характерними для вітчизняної й світової психолого-педагогічної науки, найбільшою мірою торкнулися саме цього віку, який то виокремлюється на тлі загалом підліткового, то зливається з ним, то відноситься до більш зрілих періодів.

Старший підлітковий вік, згідно з класифікацією Д. Ельконіна [15], це 15-17-річний, і саме ця вікова категорія – студенти закладів фахової передвищої освіти та першого курсу ЗВО.

Даний період є складним у вихованні через зміщення особистісних і соціальних орієнтирів розвитку особистості; розбіжність між уявною і реальною мірою дорослості старших підлітків; зміщення ціннісної домінанти з навчальної діяльності на сферу міжособистісної комунікації та зростання суб'єктивної впливовості ровесників на противагу зниження впливовості дорослих.

На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається зміна в суспільній свідомості поглядів на роль особистості в соціумі – простежується зміщення акцентів – особистість стає головним компонентом, окрема людина більше не розглядається як складова соціального механізму, а постає як найвища соціальна цінність.

І. Бех, О. Кононко, В. Оржеховська, О. Савченко та інші науковці у своїх дослідженнях приділяють увагу проблемі соціального становлення дітей та молоді. Зокрема, предметом досліджень І. Беха стає проблема формування морального досвіду та ціннісних орієнтацій, базової культури особистості як внутрішньої основи становлення особистості [4]. Проблема особистісного становлення особистості представлена у працях провідних психологів: Л. Божович, П. Ельконіна та інших авторів. Соціальне становлення особистості розглядалися О. Безпалько, А. Капською, І. Коном, М. Лукашевичем, А. Мудриком та іншими дослідниками.

Актуальними залишаються також ідеї В. Сухомлинського, щодо соціального становлення особистості в умовах спеціально організованого навчально-виховного середовища; А. Макаренка, щодо соціального виховання, в результаті якого відбувається формування позитивної соціальної поведінки особистості.

10.2. Змістова характеристика соціальної поведінки та особистісно орієнтовані тенденції її формування

Звернення до наукових джерел засвідчує, що розкриваючи сутність поняття «поведінка», дослідники часто акцентують на її ціннісному аспекті. Так, С. Анісімов розуміє поведінку як «дії людини, що оцінюються з погляду їхньої значущості» [2]. Н. Головка, Л. Буєва, В. Шердаков стверджують, що поведінка визначає ціннісний аспект людської діяльності [14]. На думку О. Волченко, індивідуальні здібності і задатки особистості найбільш яскраво проявляються в її поведінці, що стало передумовою виокремлення дослідником категорії морально-звичної поведінки [8].

На відміну від попередніх авторів Г. Акмамбетов та А. Хамідов, розглядаючи поведінку на аксіологічному аспекті, інтерпретують її як вид діяльності, що передбачає самостійний вибір лінії поведінки та відповідальності за неї. На думку цих дослідників, моральна позиція особистості адекватно набуває прояву у зовнішніх діях, а сама поведінка здійснюється на основі свідомовольових зусиль і залежить від самого дієвого суб'єкта [22].

Якщо керуватися інформаційним підходом, то поведінку можна визначити і як спосіб адаптації людини до навколишнього середовища. При цьому в процесі поведінкових реакцій відбувається обмін інформації людини із середовищем. Отже, поведінка людини – це

вчинки, які можна спостерігати, дії індивідів, яких так чи інакше зачіпають інтереси інших людей, груп, усього суспільства. При цьому людська поведінка набуває соціального змісту, стає особистісною, коли особистість залучена до спілкування з іншими людьми. Йдеться насамперед про свідому поведінку, реалізацію в діях і вчинках таких зв'язків і взаємовідносин, в яких суб'єкт поведінки бере участь як розумна істота, котра свідомо ставиться до своїх дій. Звідси соціальна поведінка може інтерпретована як зовнішній прояв, у якому виявляється конкретна позиція людини, її настановлення, перетворення діяльності в реальні дії щодо соціально значущих об'єктів [12].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу розроблена Т. Спіріною особистісно орієнтована модель управління соціальною поведінкою, що передбачає принципове зміщення суспільних пріоритетів у бік людини, індивіда, особистості. Ця модель відмовляється від трансформації відомих раніше способів регулювання і становить нову форму управлінських відносин. Вона передбачає: орієнтир на людину не як на сукупність соціальних ролей, а як на особистість; визначає пріоритет індивідуального, знімаючи тим самим відчуження індивіда від суспільства; а отже стверджує зміну традиційних підходів до виховання на особистісно орієнтований підхід до формування особистості. Першорядним елементом особистісно орієнтованої моделі управління соціальною поведінкою дослідниця виділяє цінності (зразки соціальної поведінки), які впорядковують навколишню соціальну дійсність і сприяють гармонійному розвитку соціальних відносин [19].

Таким чином, *соціальна поведінка* – це система зовнішніх дій яка забезпечує адекватну взаємодію особистості та навколишнього середовища, ґрунтується на позиції людини, її ціннісних орієнтаціях та настановленнях і здійснюється на основі свідомих вольових зусиль.

Спираючись на погляди О. Бондаревської, саме особистісно орієнтоване виховання повинно допомогти знайти, підтримати та розвинути людину в людині й закласти в ній механізми самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання та інші, необхідні для становлення самобутнього особистісного образу та діалогічної взаємодії з людьми, природою, культурою, цивілізацією [6, 7], а отже – позитивно вплинути на формування соціальної поведінки старших підлітків.

У цьому плані слід звернутися до досліджень І. Беґа, який виділяє наступні вихідні взаємоузгоджені принципи функціонування особистісно орієнтованих виховних технологій:

1) *цілеспрямоване створення емоційно збагачених виховних ситуацій*: виховна ситуація – це соціальні умови, за яких дитина у

стосунках із дорослим засвоює соціальні норми поведінки (більш-менш свідомо сприймає моральні вимоги);

2) *Особистісно розвиваюче спілкування*: передбачає те, що вихователь розуміє, визнає і сприймає особистість дитини, вміє стати на позицію вихованця, формує погляд на дитину як на рівноправного партнера в умовах співпраці, подібне спілкування виключає погрози, образи, покарання, а його провідною формою є переконання;

3) *використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості*: співпереживання проявляється у вмінні виділити і назвати емоції, які переживають інші люди, прийняти чужу точку зору та здатності до душевного відгуку, і є дієвим механізмом свідомого прийняття суб'єктом моральних норм;

4) *систематичний аналіз вихованцем власних і чужих вчинків* допомагає усвідомлювати моральні норми, сприяє формуванню здатності передбачати згадані результати і позитивно позначається як на виробленні навичок поведінки, так і на подоланні миттєвих прагнень, станів, бажань [5, с. 123-127].

Під особистісно орієнтованим підходом, деякими вченими, розуміється виховання, яке орієнтоване на людину, і шукає шляхи, як найкращим чином задовольнити пізнавальні потреби особистості, вирішити проблеми її розвитку і підтримки. Роль педагога, і ширше – всієї педагогіки – не формувати особистість, а допомогти їй у процесі формування.

Таким чином, метою особистісно орієнтованого виховання, на думку вчених, є процес психолого-педагогічної допомоги особистості (на основі ідей гуманістичної педагогіки) в становленні її «суб'єктності», соціалізації, життєвому самовизначенні, забезпечуючи й підтримуючи при цьому процеси самопізнання, самоактуалізації й самореалізації особистості старшого підлітка, розвиток його індивідуальності. Особистісно орієнтоване виховання поєднує виховання та освіту в єдиний процес допомоги, підтримки, соціально-педагогічного захисту, особистісного розвитку тощо.

Отже, виходячи з вище сказаного, можна виділити головні завдання реалізації особистісно орієнтованого підходу у формуванні соціальної поведінки, зокрема:

– зосередження уваги на особистості з її власним суб'єктивним досвідом;

– визнання людської гідності та унікальності як самостійних цінностей, установка на розвиток потенційних можливостей кожної людини;

– максимальне розкриття індивідуальності та здібностей кожної особистості;

– створення сприятливих умов для розвитку, вибору, творчості, самооцінки, самоактуалізації та формування суб'єктних властивостей особистості;

– створення виховуючих ситуацій, які здатні розвивати критичне мислення особистості як форми виявлення її самостійності.

Досліджуючи стратегії особистісно орієнтованого виховання, О. Бондаревська вказує, що у підлітковому віці воно спрямоване на процес інтенсивного фізичного і соціального дозрівання особистості, створення передумов культурної само ідентифікації, входження в світ національної культури. Основними механізмами даного вікового етапу є: включення в ситуацію вибору цінностей, їхнє усвідомлення; морально-мотивовані відносини, допомога в оцінці і самооцінці власних дій, учинків; залучення до культури творчої діяльності [7].

Слід зазначити, що специфіка виховання старших підлітків за особистісного підходу полягає у забезпеченні по-перше, гармонії підлітка із самим собою шляхом визначення гармонії з іншими людьми, суспільством та оточуючим середовищем, оскільки саме це складає сутність фізичного, психологічного та морального здоров'я підростаючої особистості; і, по-друге, формуванні дієвої позиції підлітка як творця себе.

У цьому плані ми також поділяємо думку О. Голобородько, яка досліджуючи проблему ролі особистісно орієнтованої парадигми в оновленні виховного процесу, зазначає, що особистісно орієнтована педагогіка, керуючись необхідністю збільшення розвивальної ефективності морального виховання, працює над створенням і застосуванням якісно оновлених виховних методів. Такі нові методи створюються на основі механізмів співпереживання, позитивного емоційного оцінювання, рефлексивно-вольових механізмів, які звернені на свідомість особистості, її самосвідомість, творче засвоєння дитиною пріоритетних моральних норм і цінностей суспільства. При цьому дослідниця виділяє методи індивідуальної підтримки морального розвитку школярів, запропоновані М. Красовицьким, а саме: духовне спілкування з учнем, вивчення особистісних якостей дитини та динаміки їх розвитку, підтримка позитивних тенденцій у моральному розвитку особистості, допомога у подоланні негативних тенденцій у моральному розвитку дитини, аналіз наслідків та проектування наступних дій [9].

Отже, застосування запропонованих підходів у вихованні старших підлітків сприятимуть засвоєнню ними моральних, соціальних норм і цінностей суспільства, тому що, «процес засвоєння відбувається як своєрідний діалог дитини з морально-духовними життєвими пріоритетами і нерозривно пов'язаний з реалізацією активності людини, її саморозвитком і самореалізацією в житті» [1]. А вихователь,

у рамках особистісно зорієнтованої виховної установки, мусить, як стверджує І. Бех «бути сконцентрованим на вихованцеві, будь за що допомагати йому, бути уважним до його емоційних переживань», заглиблюючись в їх сутність [5, с. 143].

Виходячи з вище сказаного, можемо зробити висновок, що ефективність формування соціальної поведінки старших підлітків в особистісно орієнтованому режимі значною мірою залежить від взаємин педагога і вихованця. У цьому плані варто виділити погляди О. Савченко, яка констатує, що: «особистісно орієнтована система освіти створює нову педагогічну етику, визначальною рисою якої є взаєморозуміння. Ця етика змінює позицію учнів і вчителів у спілкуванні; утворює не рольове, а особистісне спілкування (підтримка, співчуття, утвердження людської гідності, довір'я); зумовлює потребу діалогу, діалогової взаємодії між вихователем і вихованцем як домінуючої форми навчального спілкування, спонукає до обміну думками, враженнями, моделювання життєвих ситуацій; включає спеціально сконструйовані ситуації вибору, авансування успіху, самоаналізу, самооцінки» [18].

Таким чином, особистісно орієнтований підхід обумовлює формування соціальної поведінки старших підлітків, зміст якої передбачає прояв таких якостей особистості, як впевненість у собі та своїх силах; відповідальність; дисциплінованість; сила волі; організованість; комунікативність; цілеспрямованість; толерантність тощо.

Список використаних джерел:

1. Алексєєнко Т. Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування / Т. Ф. Алексєєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2010. – Вип. 14, кн. I. – С. 12–22.
2. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
3. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Ш. А. Амонашвили. – М., 1996. – 496 с.
4. Бех І. Д. Особистісно-орієнтована модель виховання як науковий конструкт [електр. ресурс] – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/3/vupysk_21.pdf
5. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / Іван Дмитрович Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
6. Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 11–17.

7. Бондаревская Е. В. Смысл и стратегия личностно-ориентированого воспитания / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 17–25.
8. Волченко Е. Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет / Е. Б. Волченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 115 с.
9. Голобородько О. А. Особистісно орієнтована парадигма та її роль в оновленні морально виховного процесу [електр. ресурс] – Режим доступу:
https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkol_u/16/visnuk_20.pdf
10. Дубогай О. Д. Теоретичні та методичні аспекти особистісно орієнтованого підходу у фізичному вихованні дітей [Електронний ресурс] / О. Д. Дубогай // Дошкільна освіта. – 2005. – № 2 (8). – Режим доступу: <http://lips.zp.ua/states/253-120032.html>
11. Котова И. Б. Становление и развитие гуманистической педагогики / И.Б. Котова, Б.Н. Шиянов. – Ростов н/Д : Ростовский педуниверситет, 1997. – 144 с.
12. Лякішева А. В. Соціальна поведінка: сутність, типологічні та видові ознаки / А. В. Лякішева // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2012. – № 2. – С. 23–26.
13. Моїсеєв С. О. Особистісно орієнтований підхід до фізичного виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. О. Моїсеєв. – Дрогобич, 2009.
14. Мораль: сознание и поведение / Н. А. Головкин, Л. П. Буева, В. Н. Шердаков и др. – М. : Наука, 1986. – 208 с.
15. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 469 с.
16. Педагогіка. Інтегрований курс теорії та історії : навч.-метод. посіб. : у 2-х ч. Ч. 2 / за ред. А. М. Бойко. – К. ; Полтава : ВІПОЛ : АСМІ, 2004. – 504 с.
17. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование / С. И. Подмазин. – Запорожье : Просвита, 2000. – 250 с.
18. Савченко О. Я. Екологія дитинства: В. О. Сухомлинський і сучасна початкова школа // Початкова школа. – 200. – № 1. – С. 1–4.
19. Спирина Т. П. Социальное поведение личности как философская проблема : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Спирина Татьяна Павловна. – Волгоград, 2001. – 428 с.
20. Татомир Л. П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. П. Татомир. – К., 1998. – 24 с.

21. Шиянов Е. Н. Гуманизация образования и профессиональной подготовки учителя : учебное пособие / Е. Н. Шиянов. – М.-Ставрополь : МГПИ им. В. И. Ленина, 1991. – 180 с.
22. Я и общество / сост.: Г. Г. Акмамбетов, А. А. Хамидов. – Алма-Ата : Казахстан, 1989. – 304 с.